
પ્રવચન નં. ૧૧ ગાથા-૯ શનિવાર, માગશર વદ ૧૨, તા. ૦૭-૦૧-૧૯૬૭

‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ ‘અમૃતચંદ્રાચાર્ય’ કૃત ગાથા ૯ શરૂ થાય છે. પુરુષાર્થ સિદ્ધિના પુરુષની વ્યાખ્યા કરે છે.

ભાવાર્થ :- “પુરુ” ઉત્તમ ચેતના ગુણમાં ‘સેતે’ સ્વામી થઈને પ્રવર્તે તેનું નામ પુરુષ છે.’ પુરુષ એટલે એની વ્યાખ્યા કરે છે. પછી અર્થ એટલે એનું પ્રયોજન અને સિદ્ધિ એટલે શું કરી શકાય તેનો ઉપાય, એમ ચાર બોલ છે એમાં. પુરુષની વ્યાખ્યા કે પોતાનો જે

ઉત્તમ ચેતના ગુણ-જાણવા-દેખવારૂપ ગુણ એમાં સ્વામી થઈને, એનો ધણી થઈને, નાથ થઈને તેમાં પ્રવર્તે એનું નામ પુરુષ કહે છે.

‘જ્ઞાન, દર્શન, ચેતનાના નાથને પુરુષ કહીએ.’ ચેતનાની વ્યાખ્યા થઈ બે. જાણવું અને દેખવું એવી જે ચેતના એનો જે નાથ એને પુરુષ કહીએ. કાલે અહીં સુધી આવ્યું હતું. ‘આ જ ચેતના અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ એ ત્રણ દોષરહિત આ આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ છે.’ શું કહે છે? આ ચેતના એ આત્માનું લક્ષણ બધા દોષ રહિત છે એમ કહે છે. ક્યા ક્યા દોષ છે? કે, અવ્યાપ્તિ એક દોષ છે, અતિવ્યાપ્તિ દોષ છે અને અસંભવ (દોષ છે). એ ત્રણ દોષ રહિત આ આત્માનું અસાધારણ ચેતના લક્ષણ છે. એના વડે આત્મા જાણી શકાય છે.

‘અવ્યાપ્તિ દોષ તેને કહે છે કે જેને જેનું લક્ષણ કહ્યું હોય...’ અવ્યાપ્તિ (અર્થાત્) બધામાં તે લક્ષણ વ્યાપે નહિ, ‘તેને જેનું લક્ષણ કહ્યું તે તેના કોઈ લક્ષ્યમાં હોય, અને કોઈ લક્ષ્યમાં ન હોય.’ એને અવ્યાપ્તિ દોષ કહીએ. ‘પણ કોઈ આત્મા ચેતના રહિત નથી.’ પણ કોઈ આત્મા ચેતના રહિત નથી માટે તેને અવ્યાપ્તિ દોષ લાગુ પડતો નથી. સમજાણું કાંઈ? ‘જૈન સિદ્ધાંત પ્રવેશિકા’ માં આવે છે. અવ્યાપ્તિ-નહિ વ્યાપવું, ચેતનાપણું તો આત્માની દરેક અવસ્થામાં તેનું લક્ષણ વ્યાપે છે. કોઈમાં વ્યાપે ને કોઈમાં ન હોય એવું આ લક્ષણ નથી. શું કહે છે એ અવ્યાપ્તિનું લક્ષણ?

‘જો આત્માનું લક્ષણ રાગાદિ કહીએ...’ રાગ તે આત્માનું લક્ષણ કહીએ, ‘તો અવ્યાપ્તિ દૂષણ લાગે છે કારણ કે રાગાદિ સંસારી જીવને છે, સિદ્ધ જીવોને નથી.’ તો બધા જીવોને લાગુ ન પડ્યું. આગળ ચેતનાના ત્રણ લક્ષણ કહેશે, હોં! ચેતનાના ત્રણ (લક્ષણ). જ્ઞાનચેતના, કર્મચેતના, કર્મફળચેતના એમ કહેશે. એ તો ચેતનાના પ્રકાર વર્ણવીને કરશે. ચેતના જે છે જાણવું-દેખવું એ એનું અસાધારણ લક્ષણ છે, જે ક્યાંય બીજે હોય નહિ અને એની બધી અવસ્થામાં હોય ને એના સિવાય બીજામાં ન હોય. કહો! સમજાણું આમાં? ‘જૈન સિદ્ધાંત પ્રવેશિકા’ માં શરૂઆતમાં આવે છે, ઇ આવે છે. આત્માનું લક્ષણ રાગાદિ કહીએ કે, રાગ તે આત્માને જણાવે એમ કહીએ, એનું લક્ષણ કહીએ તો તો સિદ્ધમાં રાગ નથી. માટે એ લક્ષણ સાચું નથી.

‘જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં હોય અને અલક્ષ્યમાં...’ જેને સિદ્ધ કરવું એમાં પણ એ લક્ષણ હોય અને નથી સિદ્ધ કરવી એવી બીજી ચીજમાં પણ એ હોય. ‘તેને અતિવ્યાપ્તિ દૂષણ કહીએ.’ તેને અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ કહેવાય છે. ‘પણ ચેતનાતો જીવ પદાર્થ સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થમાં નથી.’ જાણવા-દેખવાનું જે લક્ષણ ચેતના એ આત્મા સિવાય બીજે નથી. માટે તે અતિવ્યાપ્તિ દોષ પણ ચેતના લક્ષણમાં આવતો નથી. ઇ ન્યાય આપે છે. ‘જો આત્માનું લક્ષણ અમૂર્તત્વ કહીએ...’ એમ. એવી શૈલી (કરી છે). પેલામાં પછી કહ્યું તો આમાં પણ

પછી કહે છે. આત્માનું લક્ષણ જો અરૂપી છે એમ કહીએ, અમૂર્ત છે એમ કહીએ ‘તો અતિવ્યાપ્તિ દૂષણ લાગે; કારણ કે જેવી રીતે આત્મા અમૂર્તિક છે તેવી રીતે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ પણ અમૂર્તિક છે.’ ચારેય છે ને અમૂર્તિક ? આત્મામાં જ અમૂર્તપણું છે ને બીજામાં નથી, એમ નથી. જે આત્મામાં જ હોય તે તેનું ખરું લક્ષણ કહેવાય. બે બોલ થયા. ક્યા બે બોલ?

અવ્યાપ્તિ ને અતિવ્યાપ્તિ દોષ ચેતના લક્ષણમાં આવતા નથી. કેમકે ચેતના લક્ષણ આત્માની દરેક દશામાં એને હોય છે અને એનું લક્ષણ એ બીજામાં હોતું નથી. દરેકમાં હોય માટે અવ્યાપ્તિ નથી અને બીજામાં ન હોય માટે તે અતિવ્યાપ્તિ નથી.

હવે અસંભવની વ્યાખ્યા કરે છે. ‘વળી જે પ્રમાણમાં ન આવે તેને અસંભવ કહીએ.’ શું કહે છે? જેના જ્ઞાનમાં એ ન આવે, પ્રમાણમાં ન આવે એને અસંભવ કહીએ. ‘ચેતના જીવ પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણથી જણાય છે.’ ચેતના જીવ નામના પદાર્થમાં કાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે, કાં પરોક્ષ જણાય છે. પ્રમાણથી તે જણાય એવી ચીજ છે. સમજાણું કાંઈ? ‘ચેતના જીવ પદાર્થમાં પ્રત્યક્ષ...’ જણાય છે વેદન-સ્વસંવેદનથી અથવા અનુમાન પરોક્ષ પ્રમાણથી પણ જણાય છે કે, આ જ્ઞાન તે આત્મા, ચેતના તે આત્મા. એટલે પ્રમાણથી પણ એ ચેતના લક્ષણ અબાધિત રીતે સિદ્ધ થાય છે. એને અસંભવ દોષ લાગતો નથી. એમાં મૂર્તપણું જો કહો તો અસંભવ (દોષ લાગે). એ પ્રમાણમાં જ્ઞાનમાં છે નહિ.

‘જો આત્માનું લક્ષણ જડપણું કહીએ...’ તો એ પ્રમાણમાં નહીં આવે, એમ કહે છે. એ તો પરમાં ગયું. પોતાના જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષપણે, પરોક્ષપણે એ આવતું નથી. પ્રત્યક્ષપણે, પરોક્ષપણે તો ચેતનાથી જ આત્મા જણાય છે. સમજાણું કાંઈ? ‘આત્માનું લક્ષણ જડપણું કહીએ તો અસંભવ દોષ લાગે છે; કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે.’ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં જડપણું આત્મામાં નથી, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે ચેતના સ્વરૂપ એ આત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. કહો! સમજાણું કાંઈ? પ્રમાણ નાખીને ‘જૈન સિદ્ધાંત પ્રવેશિકા’ કરતાં થોડું વધારે સ્પષ્ટ કર્યું.

‘આ રીતે ત્રણ દોષ રહિત આત્માનું ચેતના લક્ષણ બે પ્રકારે છે.’ ભગવાન આત્મા ચેતના સ્વભાવ એનો ચેતના સ્વભાવ દ્વારા તે આત્મા જણાય એવો છે. લક્ષ થઈ શકે, ચેતનાના લક્ષણ વડે લક્ષ થઈ શકે. અમૂર્ત વડે નહિ, રાગ વડે નહિ અને મૂર્ત વડે નહિ. મૂર્ત એટલે જડ. જડ વડે પણ એ જણાય નહિ. સમજાણું કાંઈ? રાગ વડે ન જણાય, એમ કહે છે. એય...! રાગ વડે ન જાણ્યો. પેલો વિકલ્પ છે એ વડે આત્મા ન જણાય. જાણવા-દેખવાનો સ્વભાવ ચેતના એ વડે આ ચેતન, એ વડે આ આત્મા લક્ષણથી લક્ષ થાય છે. રાગ એનું લક્ષણ નથી કે જેથી એનું લક્ષ થાય. સમજાણું કાંઈ?

સામાન્ય રીતે સિદ્ધ કરે ત્યારે રાગને પણ લક્ષણ (કહે). ‘પ્રવચનસાર’ માં છે. ‘પ્રવચનસાર’ માં ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય લીધા છે ને? એ સાધારણ વાત લીધી. રાગ હોય

ત્યાં આત્મા છે એમ બતાવવું છે. ત્યાં એમ લીધું છે. અહીંયા તો એકલી ચેતના. આગળ પાછા ભાગ પાડશે. કર્મચેતના આદિ. એ ચેતનાના પ્રકાર છે પણ ચેતનાથી આમ જણાય કે, આ આત્મા છે એ જ એનું ખરું લક્ષણ છે. લ્યો! આત્માને પ્રાપ્ત કરવા ચેતના સાધન છે, એમ કહે છે. આ તો બધી વાત ઉડી ગઈ. વ્યવહાર ને દયા ને દાનના વિકલ્પથી આત્મા પ્રાપ્ત થાય એ વાત આમાં આવતી નથી. કહો! સમજાય છે આમાં?

ભગવાન આત્મા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ શુદ્ધ આનંદમૂર્તિ, ચિદ્ સ્વરૂપ એ ચેતના દ્વારા જાણી શકાય છે. એની અંદરના જ્ઞાનનું જાગ્રતપણું થઈ એ આત્મામાં જણાય એવો છે. રાગ વડે, મૂર્ત વડે, અમૂર્ત વડે જણાય એવો એ નથી. સમજાણું કાંઈ?

એ ચેતના... જુઓ ! આ ધર્મની વાત ચાલે છે. આત્મા જ્ઞાન દર્શનના પરિણામ ચેતના દ્વારા આત્મા છે એમ જણાય, એમ કહે છે. શરીર વડે—આ મૂર્ત છે આ જડ, વાણી, મન એનાથી જણાય એવો નથી. રાગાદિથી જણાય એવો નથી. બન્ને રીતે કાઢી નાખ્યું. અજીવ ને આસ્રવ બે તત્ત્વ કાઢી નાખ્યા. લ્યો! બીજી રીતે કહ્યું. સમજાણું કાંઈ? ભગવાન આત્મા એમાં મહા અતીન્દ્રિય આનંદનો સાગર છે. એમાં અતીન્દ્રિય શાંતિ પૂર્ણ પડી છે, એમાં પૂર્ણ જ્ઞાનની શક્તિનું સત્ત્વ આખું પડ્યું છે. એવા ભગવાન આત્માને શ્રદ્ધા આદિથી ન વર્ણવતા જ્ઞાનથી વર્ણવ્યું છે. કારણ કે બધે ઠેકાણે પેલું હોતું નથી. જ્ઞાન જાણવા-દેખવાના સ્વભાવથી તે પકડી શકાય છે, લક્ષ લઈ શકાય છે. એ લક્ષણ વડે લક્ષ લઈ શકાય છે. જાણવાના-દેખવાના ભાવ વડે તે ધ્યેયમાં આવી શકે છે, એમ કહે છે.

એ ચેતના બે પ્રકારે છે. ‘એક જ્ઞાનચેતના છે, બીજી દર્શનચેતના છે.’ એની વ્યાખ્યા. ચેતનાના બે પ્રકાર એના નામ આપ્યા. હવે એની વ્યાખ્યા. ‘જે પદાર્થોને સાકારરૂપે વિશેષપણે કરીને જાણે તેને જ્ઞાનચેતના કહે છે.’ એ જ્ઞાન પદાર્થને સાકાર નામ વિશેષપણે ભેદથી અનેક પ્રકારના એના પ્રકાર હોય તે વડે વિશેષપણે કરીને જાણે તેને જ્ઞાનચેતના કહે છે. જ્ઞાન આમ વિશેષ બધાને જાણે. આ આત્મા છે, આ ગુણ છે, આ છે, તે છે. જ્ઞાનમાં અનેક પ્રકારની વિશેષતાઓ સહિત જે જ્ઞાનમાં આવે એને સાકારરૂપ વિશેષને જ્ઞાનચેતના કહેવામાં આવે.

આકાર એટલે એમાં રૂપી આકાર આવતો હશે કે નહિ? સાકાર છે ને આકાર? શું આકાર આવતો હશે? એય...! ‘જૈન સિદ્ધાંત પ્રવેશિકા’ માં આવ્યું નથી? એમાં આવ્યું નથી સાકાર-બાકારનું? જ્ઞાનમાં ભિન્ન ભિન્નતા પદાર્થની જેવી ગુણ આદિની છે એવો વિશેષપણે આ દ્રવ્ય, આ ગુણ એવા ભેદરૂપ જ્ઞાનમાં જણાય તે જ્ઞાનને સાકાર કહેવામાં આવે છે. છે તો અરૂપી સાકાર-જાકાર અહીં રૂપી નથી. સમજાણું? એક સ્થાનકવાસી સાધુ (સંવત) ૧૯૮૯માં મળ્યો હતો ત્યાં, જ્ઞાનને સાકાર કહ્યું છે, હોં! મૂર્ત કહ્યું, રૂપી કહ્યું છે. કહો ! મારવાડી હતો, મારવાડી જુવાન. ખાસ મળવા માટે આવેલો. ઘોડા હોય છે ને ? શું કહેવાય

ઇ ? રેસકોર્ષ. આ મૂર્ત છે, મૂર્ત હોં! સાકાર, જ્ઞાન તો સાકાર, રૂપી છે. જુવાન સાધુ હતો. પેલા ‘કિશનલાલજી’ સાધુ હતા ને? ‘કિશનલાલજી’ મારવાડી ‘સોભાગ્યમલજી’ને એની સાથે હતા એ. એ વળી એની કોર આવી ચડેલો. આ સાકાર કહે છે, આટલી પણ ખબર ન મળે. સાકાર એટલે મૂર્તપણું થયું. સાકાર એટલે એમાં આકાર પડે છે, આકાર. જ્ઞાનને આકાર હોય છે. હવે એ આકારની અહીં ક્યાં વાત છે? અહીં તો જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયના જેવા ભેદ છે એ પ્રકારે વિશેષથી જાણે એને અહીંયા સાકાર કહેવામાં આવે છે.

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- ઇ આવે છે, સાકાર વિશેષ સ્વ આકાર. જોડણી કોષમાં (આવે છે.) ત્યારે પેલો મૂંઝાણો હશે ને કેટલા વર્ષની દીક્ષા હોય. આ કાંઈ ખબર ન મળે શું વસ્તુ છે ? પાધરા થઈ ગયા સાધુ, લ્યો! અને પેલા પણ બિચારા જય નારાયણ! વસ્તુ શું છે એની હજી દષ્ટિની ખબર ન મળે, જ્ઞાનની ખબર ન મળે, વર્તન તો ક્યાંથી આવ્યા?

કહે છે કે, સાકાર નામ ‘વિશેષપણે કરીને જાણે...’ જુઓ! વસ્તુને આ આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપે છે, આનંદ રૂપ છે, જ્ઞાન આદિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ગુણના આકાર એટલે વિશેષપણે જાણે તેને સાકાર ચેતના, જ્ઞાનચેતના કહેવામાં આવે.

‘જે પદાર્થોને નિરાકારરૂપે સામાન્યપણે દેખે...’ એની વ્યાખ્યા સાથે ને સાથે છે. સાકારરૂપ વિશેષપણું, નિરાકારરૂપ સામાન્યપણું એમ. જે દર્શનચેતના સામાન્ય-ભેદ પાડ્યા વિના, છે સામાન્ય સત્તારૂપ એટલું. સત્તા છે એમ પણ નહિ. છે એવું સામાન્યપણે જેના દર્શનમાં, ઉપયોગમાં આવે, ભેદ ન આવે એવા દર્શન ચેતનાને અણાકાર ચેતના કહેવામાં આવે છે. સમજાણું કાંઈ? ‘આ જ ચેતના...’ એ જ ચેતના બે પ્રકારે જે કીધી. પહેલી એક પ્રકારે ચેતના કીધી. એના બે પ્રકાર પાડ્યા-જ્ઞાન ને દર્શન. એ જ ચેતના હવે ત્રણ પ્રકારે વર્ણવે છે. સમજાણું કાંઈ?

ભગવાન આત્મા અનંત ગુણ શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા. પુરુષ કીધો ને? ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા, એમાં અનંતા ગુણ રૂપ આત્મા. એનું ચેતના લક્ષણ છે. એ ચેતનાથી જાણી શકાય. ચેતના બે પ્રકારની-સાકાર ને નિરાકાર, જ્ઞાન ને દર્શન. એના જ હવે ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે. એક, બે ને ત્રણ એમ પ્રકાર પાડ્યા. પહેલો ચેતના લક્ષણ એક પ્રકાર પાડ્યો એના બે ભેદ જ્ઞાન ને દર્શન કહ્યા. એના ત્રણ ભેદ પાડે છે.

‘આ જ ચેતના પરિણામની અપેક્ષાએ...’ દેખો! સમજાણું કાંઈ? પર્યાયની અપેક્ષાએ, અવસ્થાની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારની ચેતના કહેવામાં આવે છે. ‘જ્યારે આ ચેતના શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવરૂપે પરિણમે ત્યારે...’ જ્યારે એ ચેતના શુદ્ધ ચૈતન્યનું લક્ષ કરીને શુદ્ધ ચેતનારૂપે નિર્મળપણે, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રપણે પરિણમે, ‘ત્યારે જ્ઞાનચેતના કહીએ...’ તેને જ્ઞાનચેતના કહીએ. પેલી જ્ઞાનચેતનાની વ્યાખ્યા સાકાર તરીકે આપી હતી. અને દર્શનને નિરાકાર તરીકે.

આ હવે ચેતનાના પરિણામના ત્રણ પ્રકાર (કહે છે). સમજાણું કાંઈ?

‘જ્યારે આ ચેતના...’ ભગવાન આત્માની ચેતના, ચેતનની ચેતના. શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વભાવરૂપ પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવ એ રૂપે તે જ્ઞાન, જ્ઞાનના પરિણામનપણે પરિણામે ત્યારે તેને શુદ્ધ જ્ઞાનચેતના, તેને મોક્ષમાર્ગની પર્યાયને જ્ઞાનચેતના કહેવામાં આવે છે. સમજાણું કાંઈ?

ભગવાન આત્મા અનંત શક્તિ ગુણ સંપન્ન પ્રભુ, એને ચેતના વડે પકડી શકાય છે. એ ચેતનાના બે પ્રકાર પાડી અને હવે તેના પરિણામના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. એમાં ચેતના શુદ્ધ સ્વભાવને પકડીને જે જ્ઞાન નિર્મળપણે પોતાના પરિણામનની શુદ્ધતા વડે, શાંતિ વડે જે જ્ઞાનચેતના પરિણામે તેને જ્ઞાનચેતના એટલે મોક્ષના માર્ગની ચેતના કહેવામાં આવે છે. સમજાણું કાંઈ? કહો! ‘માંગીરામજી’! એવા મોક્ષના માર્ગની ચેતના.

ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યધાતુ તેનું લક્ષ કરીને જે જ્ઞાન પવિત્રપણે સમ્યક્ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન ને શાંતિપણે, સ્વસંવેદનના જ્ઞાનપણે જે પરિણામન ચેતનાનું થાય તેને અહીંયા જ્ઞાનચેતના કહે છે. જ્ઞાનમાં એકાગ્ર થયું જે ચેતના એ પરિણામ જ્ઞાનચેતના થઈ. જ્ઞાનચેતના તે આત્માને પૂર્ણ મુક્તિરૂપી દશાનું કારણ છે. સમજાણું કાંઈ?

‘જ્યારે રાગાદિ કાર્યરૂપે પરિણમે...’ બીજા કાર્યરૂપે નહિ, બીજાનું કાર્ય કરી શકતું નથી. શરીરનું કાર્ય, વાણીનું કાર્ય કે આ પરની દયા પાળવાનું (કાર્ય) એ તો અહીં વાત છે નહિ. ફક્ત એ જ્યારે શુભ ને અશુભ રાગરૂપી કાર્ય... લ્યો! શુભ કે અશુભ રાગરૂપી કાર્યરૂપે. એ જ્ઞાનચેતના અથવા દર્શન ચેતના છે જે ચેતના એ આમ રાગરૂપે એટલે કે રાગના કાર્યરૂપે થાય ત્યારે તેને કર્મચેતના કહેવાય છે. એ રાગમાં ચેતના એકાગ્ર થઈ ગઈ. એ કર્મ એટલે રાગરૂપી કાર્યમાં ચેતના એકાગ્ર થઈ ગઈ. માટે તેને કર્મચેતના કહેવામાં આવે છે, કે જે કર્મચેતના બંધનનું કારણ છે. સમજાણું કાંઈ? રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપના પરિણામપણે, પુણ્યના ભાવપણે પણ ચેતના પરિણામે તો એ રાગરૂપે પરિણમેલી ચેતના છે, એમ કહે છે. તેને કર્મચેતના કહીએ, શુભ રાગપણે પરિણામે તો એને કર્મચેતના કહીએ. એ કર્મચેતના એ આત્માના મોક્ષના માર્ગમાં વિઘન કરનારી છે. સમજાણું કાંઈ?

‘અને હર્ષ-શોકાદિ વેદનરૂપ કર્મના ફળરૂપે પરિણમે...’ વજન અહીં છે. પેલું કાર્યરૂપે હતું, અહીં ફળરૂપે છે. જ્યારે એ ચેતના હરખ અને શોક, રતિ અને અરતિ, દિલગીરી અને હર્ષ એવા વિકારના વેદનરૂપ કર્મના એટલે રાગ-દ્વેષના ફળરૂપ પરિણામે, વિકારી પરિણામે પરિણામે. એમ કહીને એમ કહ્યું કે, એ કર્મના ઉદયપણે પરિણામતી નથી. પરની અવસ્થાપણે એ ચેતના થતી નથી. ચેતના પોતામાં હરખ અને શોકપણે પરિણામે છે તેને કર્મફળચેતના કહેવામાં આવે છે. સમજાણું કાંઈ?

મુમુક્ષુ :- મૂળ તો કર્મની ચેતના.

ઉત્તર :- એ કર્મ એટલે એ કર્મ રાગ-દ્વેષ એ કર્મ. રાગ-દ્વેષ એ એનું કર્મ, કાર્ય.

એનું ફળ તે હરખ ને શોક તે સમયે. સમજાણું આમાં? કર્મચેતના કીધી ને? તે કર્મચેતના કાંઈ જડચેતના કીધી? રાગ અને દ્વેષ, શુભ ને અશુભ ભાવપણે, કાર્યપણે પરિણમે કાર્યચેતના. ખરેખર તો તે જ સમયે તેના હરખ-શોકપણે પરિણમે તેને કર્મફળચેતના કહીએ. એ આવી ગયું છે ‘સમયસાર’ની ૧૦૨ ગાથા. જે સમયે કર્મચેતના તે સમયે એનું ફળ છે. તે સમયે જ વેદે છે, એમ કહે છે. બેના ભિન્ન લક્ષણો (છે). એક કાર્યરૂપ ને એક ફળરૂપ (છે). બાકી છે એક સાથે. સમજાણું આમાં?

આમાં તો બહુ સાદી અને સીધી ભાષાની વાત છે. પેલો કહે, કઠણ ભાષા પડે છે. ભાષા (કઠણ) નથી, ભાવ કઠણ પડે એમ કહે. ભાવ સમજવા નથી, મૂળ ભાવને સમજવાની દરકાર નથી પછી આ સ્થૂળપણે કાંઈક આમ થાય ને આમ થાય ને આમ થાય. પરની ભક્તિથી કલ્યાણ થઈ જતું હોય કે આમથી થઈ જતું હોય કે દયા-દાનથી થતું હોય કે ભગવાનની આમ સ્તુતિ કરતાં કરતાં થતું હોય, એવું હળવું તો સમજાય. પણ એ સ્તુતિ તારી જ નથી, એ તો જડની ભાષા છે. પૂજા-ભક્તિમાં શરીરની ક્રિયા (થાય) એ જડની છે, તારો ભાવ થાય એ રાગ છે, એ તો પુણ્ય છે. એ પુણ્ય તો કર્મચેતના છે. આહાહા...! અને એ વખતે હરખ આવી જાય આમ.. આ..હા...! આ ભગવાનની ભક્તિ કરી. એ કર્મફળચેતના છે, એ કાંઈ જ્ઞાનચેતના નથી. સમજાણું કાંઈ?

‘હર્ષ-શોકાદિ...’ દુઃખ આદિ, રતિ-અરતિ આદિ વેદનરૂપે, ‘વેદનરૂપ કર્મના ફળરૂપે પરિણમે ત્યારે કર્મફળચેતના કહીએ. આ રીતે ચેતના અનેક સ્વાંગ કરે...’ અનેક સ્વાંગ દશામાં કરે, ‘પણ ચેતનાનો અભાવ કદી થતો નથી.’ ચાહે તો જ્ઞાનચેતનારૂપે થાય, ચાહે તો રાગરૂપે કર્મચેતના થાય કાં તો વેદનરૂપે કર્મ(ફળ રૂપે થાય), પણ ચેતના ચેતનાપણું છોડીને જડ થઈ જાય કે પર થઈ જાય એમ છે નહિ. કહો! સમજાણું કાંઈ? ‘આવા ચેતનાલક્ષણથી વિરાજમાન જીવ નામના પદાર્થનું નામ પુરુષ છે.’ લ્યો! આવા ચેતનાલક્ષણથી. મૂળ તો ચેતના લક્ષણ, હોં! પેલી તો એની દશા બતાવી. તેનાથી વિરાજમાન ભગવાન આત્મા જીવ નામનો પદાર્થ તેને પુરુષ કહેવામાં આવે છે. આ ‘પુરુષાર્થસિદ્ધિ-ઉપાય’ની વ્યાખ્યા કરે છે. પુરુષ એવો આવો આત્મા. સમજાણું? એનો અર્થ, પ્રયોજન, એની સિદ્ધિ, પ્રાપ્તિ, એનો ઉપાય, મોક્ષનો માર્ગ.

‘વળી કેવો છે પુરુષ?’ ‘અસ્તિ પુરુષશ્ચિદાત્મા વિવર્જિતઃ સ્પર્શગન્ધરસવર્ણઃ’ એ તો આવ્યું. ‘ગુણપર્યયસમવેતઃ’ એ આવ્યું, ત્રીજું પદ આવ્યું હવે, ૮ મી ગાથાનું ત્રીજું પદ. ‘ગુણપર્યયસમવેતઃ’ ચોથું પછી આવશે. ‘ગુણપર્યયસમવેતઃ’ સહિત છે. સમજાણું? ‘સમાહિતઃ સમુદયવ્યયઘ્નૌચ્ચૈઃ’ એ ચોથું પદ છે, એ ચોથાની વ્યાખ્યા આવશે. વળી કેવો છે પુરુષ નામ આ આત્મા? ‘સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણથી રહિત છે.’ ત્રીજા પદની વ્યાખ્યા. ‘આઠ પ્રકારના સ્પર્શ...’ છે એ એમાં નથી, ‘બે પ્રકારની ગંધ...’ છે એ આત્મામાં નથી, ‘પાંચ પ્રકારના

રસ...’ છે મીઠો કડવો એ આત્મામાં નથી, ‘પાંચ પ્રકારના વર્ણ...’ છે ધોળો, રાતો એ આત્મામાં નથી. ‘એવા જે પુદ્ગલોના લક્ષણ...’ એ જે પુદ્ગલના લક્ષણો, ‘તેનાથી રહિત (તે આત્મા) અમૂર્તિક છે.’ અત્યારે મૂર્તથી જુદો પાડે છે. સમજાણું કાંઈ? તેનામાં આઠ સ્પર્શ, પાંચ વર્ણ, બે ગંધ અને પાંચ રસ એવું લક્ષણ જે પુદ્ગલનું છે એ એના સ્વરૂપમાં નથી, અત્યારે નથી, હોં! કોઈ કહે કે, અત્યારે પહેલો મૂર્ત છે, એમ કહે છે. સિદ્ધ થાય ત્યારે અમૂર્ત થાય.

મુમુક્ષુ :- એવું આવે છે.

ઉત્તર :- આવે છે, કઈ અપેક્ષાએ? સમજાણું કાંઈ? આવે છે તો આમાં પણ નથી આવતું? સર્વ કર્મરહિત અમૂર્તશક્તિ. એ તો બતાવે છે, એનું સ્વરૂપ બતાવે છે કે, આવું ત્યારે તદ્દન રહિત થયું પણ અત્યારે જ રહિત છે. સંબંધ રહિત થયું, અત્યારે સંબંધ રહિત છે. એ સંબંધ નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ તૂટી ગયો. સમજાણું કાંઈ?

‘આ વિશેષણથી પુદ્ગલ દ્રવ્યથી જુદાઈ પ્રગટ કરી,...’ ભગવાન આત્મા કર્મ, શરીર, વાણી આદિથી ભિન્ન છે એમ કહે છે. આ શરીર, વાણી અને કર્મ એ બધા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળા પદાર્થો છે, એનાથી રહિત છે. એનો અર્થ થયો કર્મથી રહિત છે, શરીરથી રહિત છે, વાણીથી રહિત છે. કહો! સમજાણું આમાં? દાળ, ભાત, શાક, રોટલી જે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળા છે એનાથી આત્મા રહિત છે.

‘કારણ કે આ આત્મા અનાદિથી સંબંધરૂપ જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે...’ હવે કહેશે. પેલા વર્ણનું લીધું છે ને બીજું પદ? અનાદિથી સંબંધરૂપે પુદ્ગલ છે, કર્મ, શરીર આદિ સંબંધ છે, તૈજસ, કાર્માણ આદિ. ‘તેમાં અહંકાર-મમકારરૂપ પ્રવર્તે છે.’ પોતાની જાતને આ બાજુમાં અરૂપી અને આનંદકંદ છે તેને જાણી નહિ. તેથી તે પુદ્ગલના સંબંધમાં તેની દૃષ્ટિ હોવાથી તેમાં તેનો અહંકાર-આ હું અને એ મારા, એ હું, એ મારા. એ શરીર હું, એ મારા, કર્મ હું ને કર્મ મારા, વાણી હું ને વાણી મારી. એવો અહંકાર-મમકારરૂપ પ્રવર્તે છે. સમજાણું કાંઈ? સંબંધ છે આમ, વસ્તુ એનાથી રહિત છે, પણ સંબંધમાં એનું લક્ષ અનાદિથી હોવાથી એમાં જે પુદ્ગલ કર્મ, શરીર, વાણી આદિ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળા પદાર્થ એમાં હું, એ મારા એમ અહંકાર-મમકારરૂપ પ્રવર્તે છે. તે મિથ્યાદૃષ્ટિનો મિથ્યાત્વ ભાવ છે.

‘જો પોતાના ચૈતન્ય પુરુષને અમૂર્તિક જાણે...’ આટલી વાત અત્યારે કહેવી છે, પેલા પુદ્ગલથી જુદી પાડવી છે એ અપેક્ષાએ, હોં! એનું લક્ષણ તો ચેતના કહ્યું હતું. રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શથી, ધન્ય-ધાન્ય આદિથી, કર્મ-નોકર્મથી રહિત છે. ત્યારે સહિત શું છે? કે, એના ગુણ અને પર્યાય સહિત છે.

‘ગુણપર્યાયોથી વિરાજમાન છે. ત્યાં ગુણનું લક્ષણ સહભૂત છે.’ વ્યાખ્યા કરે છે. ગુણથી બિરાજમાન આત્મા છે. આત્મા ગુણથી સહિત છે, ગુણથી સહિત છે. વર્ણ, ગંધ, રસથી

રહિત છે, ગુણથી સહિત છે. ગુણ કોને કહીએ? કે, ‘ગુણનું લક્ષણ સહભૂત છે. સહ એટલે દ્રવ્યની સાથે છે, ભૂ એટલે સત્તા.’ દ્રવ્યની સાથે જેનું હોવાપણું છે તેને ગુણ કહીએ. આત્મા દ્રવ્ય છે તેની સાથે જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ, અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ આદિ સાથે રહે માટે તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે. કહો! સમજાણું આમાં? ગુણ સહિત છે. વર્ણ મૂર્ત રહિત છે. ‘સહ એટલે દ્રવ્યની સાથે છે, ભૂ એટલે સત્તા.’ એમ. દ્રવ્યની સાથે જેની સત્તા છે. જેમ દ્રવ્ય પોતે વસ્તુપણે છે એમ ગુણ પણ એની સાથે સત્તાપણે ભિન્ન છે નહિ.

‘દ્રવ્યમાં જે સદાકાળ પ્રાપ્ત છે તેને ગુણ કહીએ.’ આખી વ્યાખ્યા કરી. ‘દ્રવ્યમાં જે સદાકાળ પ્રાપ્ત (સત્તારૂપ) છે તેને ગુણ કહીએ.’ ભગવાન આત્મામાં સદાકાળ રહે છે તેવા ભાવને ગુણ કહેવામાં આવે છે. બહુ સાદી ટૂંકી ભાષામાં ઘણું (સ્પષ્ટ કર્યું છે). તારું શું? એમ કહે છે, તારું શું નહિ? તો કહે તારું નહિ એ આ કર્મ, શરીર, વાણી, મન, વર્ણ, ગંધ, રસ તારા નહિ. તારું શું? તારું તું દ્રવ્ય વસ્તુ છો તેની સાથે હોવાપણે જે ગુણો છે તે સહિત છે, તે તારા. સમજાણું કાંઈ?

‘આત્મામાં ગુણ બે પ્રકારે છે. જ્ઞાન-દર્શનાદિ અસાધારણ ગુણ છે,...’ એક તો જ્ઞાન-દર્શન આનંદ આદિ આત્મામાં જ છે, બીજા દ્રવ્યમાં નથી. એથી તેને અસાધારણ એટલે કે ક્યાંય બીજે છે ને અહીં છે એવું નહિ. અસાધારણ એટલે આત્મામાં જ છે. જાણવું-દેખવું, આનંદ, શાંતિ વગેરે. જ્ઞાન, દર્શન આદિ ભગવાન આત્માની સાથે, દ્રવ્યની સાથે હોવાપણે રહેનારા. આત્મા જે દ્રવ્ય છે એની સાથે હોવાપણે રહેનારા જે જ્ઞાન, દર્શન, આનંદ એ અસાધારણ હોવાપણે રહેનારા છે. અસાધારણ એટલે બીજામાં નહિ એવા હોવાપણે રહેનારા છે. સમજાણું કાંઈ? ‘બીજા દ્રવ્યમાં તે હોતા નથી.’ તે ગુણો બીજા દ્રવ્યમાં હોતા નથી. ભગવાન આત્મામાં જ્ઞાન ગુણ ત્રિકાળ હોવાપણે આત્માની સાથે, દર્શન ગુણ ત્રિકાળ હોવાપણે, આનંદ ગુણ ત્રિકાળ હોવાપણે (છે). એ અસાધારણ એટલે કે તેમાં જ છે ને બીજામાં નથી. જુઓ ! અસ્તિ-નાસ્તિ (કરી). બીજા દ્રવ્યમાં તે હોતા નથી તેથી અસાધારણ કહેવામાં આવે છે.

‘અસ્તિત્વ...’ હોવાપણું એક ગુણ છે આત્મામાં, પણ એવો હોવાપણાનો ગુણ તો બીજા પાંચેમાં છે. છએ દ્રવ્યની અંદર અસ્તિત્વ-હોવાપણું સત્ છે, છેનું હોવાપણાનો ગુણ. છે દ્રવ્ય તેનું સત્વ હોવાપણું એવો અસ્તિત્વ નામનો ગુણ આત્મામાં પણ છે અને બીજા દ્રવ્યોમાં પણ છે. તેથી તે અસ્તિત્વ ગુણ ને અસાધારણ ન કહેતા સાધારણ છે, એમ કહે છે. સાધારણ એટલે એ જ અસ્તિત્વ ગુણ બીજામાં છે ને એ જ ગુણ અહીં છે, એમ સાધારણ નહિ. પણ આ અસ્તિત્વ ગુણ અહીં છે એવો જ એક બીજો અસ્તિત્વ ગુણ બીજા દ્રવ્યમાં છે, એમ. સમજાણું કાંઈ?

‘વસ્તુત્વ...’ વસ્તુપણું પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે. એ આત્મામાં પણ છે અને પરમાણુમાં પણ છે. વસ્તુ છે ને? વસ્તુનું વસ્તુપણું, આત્માનું આત્માપણું, પરમાણુનું પરમાણુપણું,

ધર્માસ્તિકાયનું ધર્માસ્તિકાયપણું એવા છ દ્રવ્યમાં વસ્તુપણું એ ગુણ છે, જે પ્રયોજન વસ્તુને પોતાને સિદ્ધ કરે. એવો વસ્તુત્વ ગુણ આત્મામાં પણ છે, બીજામાં છે માટે તેને સાધારણ કહેવામાં આવે છે. એનો એ વસ્તુત્વ ગુણ બીજે છે માટે સાધારણ એમ નહિ. પણ જેવો અહીં વસ્તુત્વ ગુણ છે એવો જ બીજા અન્ય દ્રવ્યમાં છે માટે તેને સાધારણ કહેવામાં આવે છે. કહો! સમજાણું?

આ તો પહેલાના એકડયા શીખવા માંડ્યા છે. એ.. ‘મોહનભાઈ’! કોઈ દિ’ એકડયા પણ શીખ્યો નહિ એના આત્માના, પેલા ધૂળના શીખ્યો. શીખી શીખીને મરી ગયો એમ ને એમ બધા. એલ. એલ. બી.ના પૂછડા વળગાડ્યા. હેરાન-હેરાન, દુઃખી... દુઃખી... દુઃખી... દસ-દસ હજારના પગારદાર, પચ્ચીસ-પચ્ચીસ હજારના પગારદાર, લાખ-લાખના પગારદાર હેરાન... હેરાન. નોકરી શું એ પૈસાની લાલચ છે એ જ પોતે દુઃખ છે. અને શેઠ સારો હોય ને પોતે શેઠ જેવું કામ કરતો હોય. એને મમતા છે ને? એ જ મહા દુઃખ છે. એમાં ક્યાં એ ભણતર સુખ છે? સમજાણું કાંઈ?

‘પ્રમેયત્વ...’ કોઈ પણ જ્ઞાનમાં પદાર્થ જણાય એવો પદાર્થમાં એક પ્રમેયત્વ નામનો ગુણ છે. જ્ઞાનમાં જે કાંઈ જણાય, જણાવા યોગ્ય એવો એક આત્મામાં ગુણ છે. એવો ગુણ બીજા બધામાં પણ છે. ‘પ્રમેયત્વાદિ...’ ટૂંકું કરી નાખ્યું. અગુરુલઘુ, દ્રવ્યત્વ, પ્રદેશત્વ આદિ ‘સાધારણ ગુણ છે,...’ એને સાધારણ ગુણ કહીએ. કેમકે ‘બીજા દ્રવ્યમાં પણ હોય છે.’ પોતામાં પણ અસ્તિત્વ છે, વસ્તુત્વ છે, પ્રમેયત્વ છે, દ્રવ્યત્વ છે, અગુરુલઘુત્વ છે, પ્રદેશત્વ છે. એવા એવા અનંત સાધારણ ગુણો છે એવા બીજામાં પણ છે, માટે તેને સાધારણ કહીએ. આત્મામાં જ હોય ને બીજામાં ન હોય તેને અસાધારણ કહીએ. એ ગુણની વ્યાખ્યા થઈ.

‘પર્યાયનું લક્ષણ ક્રમવર્તી છે.’ પેલામાં કીધું હતું ને? સ્વભૂતનો અર્થ કર્યો. સ્વ ને સત્તા સાથે રહેવાવાળા. ‘પર્યાયનું લક્ષણ ક્રમવર્તી છે.’ પર્યાયનું લક્ષણ જ દ્રવ્યમાં ક્રમે ક્રમે વર્તે તેને કહીએ. એમાં વાંધા આખા. એ તો ક્રમે વર્તે પણ આ જ પર્યાય પછી હોય એમ નહિ. એ ક્રમવર્તીનો અર્થ જ એ છે કે, જે પર્યાય આ સમયે છે તે જ તે બીજે સમયે નહિ, તે બીજે સમયે તે બીજો. એ પણ તે પ્રકારની, તે કાળની તે જ બીજે સમયે હોય એમ. એ દ્રવ્યના સ્વકાળનું અસ્તિત્વ છે અને પરકાળથી નાસ્તિત્વ છે.

દરેક દ્રવ્યના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ભાવથી અસ્તિ છે, પરદ્રવ્યના ક્ષેત્ર, ભાવથી નાસ્તિ છે. પણ દરેક દ્રવ્ય વર્તમાન એક સમયના સ્વકાળની પર્યાયથી, તે સમયના સ્વકાળની પર્યાયથી અસ્તિ છે, બીજાના સ્વકાળની પર્યાયથી નાસ્તિ છે. એવો એવો સમયનો અંશ ક્રમવર્તી અનાદિ અનંત છે. આત્મા સાથે એ ક્રમવર્તી છે, સહભૂત નથી, સહભૂત તો ગુણ સાથે છે. ત્રિકાળ સાધારણ કે અસાધારણ. ભગવાન આત્મા સાથે, સાથે રહેલા હોવાવાળા ગુણો સાધારણ કે અસાધારણ, જેમ દ્રવ્ય છે તેમ સાથે જ ગુણો અનાદિ અનંત છે. પર્યાય એમ નથી,

પર્યાયનું લક્ષણ કમવર્તવું છે, કમવર્તવું છે, કમે વર્તવું છે, કમે વર્તે છે, કમે હોય છે, કમે થાય છે, કમે પરિણમે છે. કમવર્તી—કમે વર્તનારું. પર્યાયનું લક્ષણ કમે વર્તનારું, કમે થનારું, કમે હોવાવાળું એ પર્યાયનું લક્ષણ છે. સ્વ સાથે રહેવાવાળો, ત્રિકાળ રહેવાવાળો, સાથે સત્તા દ્રવ્ય તેવી જ સત્તા ત્રિકાળ સાથે રહેનારી એને ગુણ કહીએ. સમજાણું કાંઈ?

દ્રવ્ય, ગુણ ને પર્યાય એની ખબર ન મળે. અને અમે ધર્મી છીએ. સામાયિક કરીએ, પોષા કરીએ, પડિકમણા કરીએ. શેનું તારું પડિકમણું ક્યાં આવ્યું? પર્યાયમાં આવ્યું? રાગમાં આવ્યું? જડમાં આવ્યું? તો કહે, એ પર્યાય-બર્યાય ખબર નથી. એક સાધુને પૂછ્યું, આ તમારી સામાયિક ચારિત્ર શું કહેવાય? ત્રસ કે સ્થાવર? ત્રસ, સ્થાવર, હોં! આપણે પેલું પૂછીએ નહિ પર્યાય. આ સામાયિક છે એ ત્રસ કહેવાય કે સ્થાવર? કે, અમારા ગુરુએ શીખવ્યું નથી. આહાહા...! ‘સુંદરવોરા’ ના અપાસરે હતા. ‘વિરમગામ’ નો હતો, ‘મોહનલાલજી’ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. નામ શું હતું એ ભૂલી ગયા. ‘નાગરદાસ’. પણ એ બિચારા મૂંઝાય જાય. દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય હોય તો ન સમજે પણ ત્રસ ને સ્થાવર તો નામ સાંભળ્યા હોય ને એણે? એમ. દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય ન સાંભળ્યા હોય. સાધુ થયેલો બિચારો. લુગડા ધોવા લીધેલો ને પછી મેળ ન ખાધો ને એકલો રહી ગયેલો. કીધું, તમારી સામાયિક આ ચારિત્ર કહેવાય એ ત્રસ હશે કે સ્થાવર? મારા ગુરુએ મને શીખવ્યું નથી. ઠીક કર્યું. ગુરુએ નથી શીખવાડ્યું. આંધળુ ખાતું... ભેગા ઉતર્યા હતા. અપાસરો ભેગો ખરો ને! આહાહા...! સાધારણ માણસ.. આહાહા...!

મુમુક્ષુ :- ...

ઉત્તર :- ના ના એને બિચારાને ક્યાં સમજવું ? એને શીખવાની ક્યાં વાત છે?

કહે છે, દ્રવ્યમાં એટલે આત્મામાં ગુણ સાથે ત્રિકાળ રહેનારા અને પર્યાય કમવર્તી રહેનારી. છે તો ખરી પણ પર્યાય કમવર્તી છે, કમે વર્તે છે, એક સાથે બધી પર્યાય વર્તતી નથી. ગુણ તો એક સાથે અનંતા વર્તે છે આત્મામાં. જેમ પર્યાય એક સાથે નહિ, કમે... કમે... કમે... વર્તે છે. એ કમેમાં જ આખી વાત આવી જાય છે. કમબદ્ધ જ્યાં આવ્યું ત્યાં ભડક્યા... ભડક્યા.

‘જે દ્રવ્યમાં અનુક્રમે ઊપજે,...’ એનો ખુલાસો કરે છે. આ ગુણ ને પર્યાય તો બધાનું સ્વરૂપ છે પણ આપણે અહીં આત્મામાં ઉતારીએ છીએ. ‘જે દ્રવ્યમાં અનુક્રમે ઊપજે,...’ ગુણ જે છે તે એક સાથે હોય છે આત્મા વસ્તુ છે એના ગુણો એક સાથે વર્તે છે, એક સાથે વર્તે છે. પણ જે દ્રવ્યમાં કમવર્તી એવી પર્યાય (છે તે) અનુક્રમે ઊપજે છે, અનુક્રમે ઊપજે છે. જુઓ! અનુક્રમ શબ્દ વાપર્યો છે. અનુક્રમે એક પછી એક... એક પછી એક... એક પછી એક ઊપજે છે. ‘દ્રવ્યમાં અનુક્રમે ઊપજે,...’ અનુક્રમે ઊપજે છે. સમજાય છે? એનો અર્થ જ થયો કે, એક સમયમાં જે પર્યાય છે તે બીજે સમયે હોય નહિ, બીજે સમયે

બીજી, ત્રીજે સમયે ત્રીજી એમ અનુક્રમે જ એનું ઊપજવું પર્યાયનું થાય છે. ગુણો છે તે અક્રમ છે. આત્મામાં-વસ્તુમાં જ્ઞાન, દર્શન આદિ સહભૂત ગુણો તે અક્રમ છે, પર્યાયો ક્રમે છે. અક્રમ એક સાથે, પર્યાયો અનુક્રમે. સમજાણું કાંઈ? ‘માંગીરામજી’! આહાહા..!

‘કદાચિત્...’ અનુક્રમે ઊપજે છે. એક વાત કરી. પર્યાયનું લક્ષણ ક્રમવર્તી છે. કેમ? કે તે અનુક્રમે ઊપજે છે માટે ક્રમવર્તી છે, એક સાથે વર્તતા નથી. અનુક્રમે ઊપજે છે. ‘કદાચિત્-કોઈવાર હોય...’ કારણ કે, એક પર્યાય તો એક સમયે જ હોય. કદાચિત્ તે પર્યાય કોઈવાર એટલે એક સમય જ હોય ‘તેને પર્યાય કહીએ.’ એ પર્યાય કદાચિત્ એક સમયે જ હોય, એ પર્યાય બીજે સમયે હોય નહિ. માટે કદાચિત્ એટલે કોઈવાર હોય એમ. કદાચિત્ એટલે કોઈવાર હોય એટલે જે એક જ સમયે હોય બીજે સમયે ન હોય ‘તેને પર્યાય કહીએ.’ કહો! સમજાણું આમાં? આ તો સમજાય એવું છે, હોં! આમાં નવા એકડયાને સમજાય એવું છે. પ્રગટપણાની જ આ પર્યાયની વાત છે. અનુક્રમે ઉપજે છે, પ્રગટપણે ક્રમે જ ઊપજે છે.

‘આત્મામાં પર્યાય બે પ્રકારે છે.’ હવે પેલા જે ગુણ બે પ્રકારે કહ્યા હતા ને? અસાધારણ ને સાધારણ, એમ આત્મામાં કોઈવાર થતી ક્રમે વર્તતી, અનુક્રમે ઊપજતી. ક્રમે વર્તતી, અનુક્રમે ઊપજતી, કોઈવાર થતી. કોઈવાર (એટલે) એક સમય. એક જ સમયે પર્યાય થાય, એક જ સમય હોય, કોઈવાર એટલે એક જ સમય હોય, બીજે સમયે હોય નહિ. ભલે છ, બાર મહિને પણ કોઈવાર એટલે જે સમયે થઈ તે કોઈવાર. જે સમયે થાય તે કોઈવાર, સદાય વાર નહિ. ગુણ છે એ સદાયવાર, સદાકાળ અને આ કોઈ કાળ, એમ છે. પેલો અક્રમ તો અહીં ક્રમ છે. એક સાથે રહ્યા છે તો આ અનુક્રમે ઊપજે છે. અહીં ઉપજવું નથી ને એક સાથે રહે છે આ અનુક્રમે ઊપજે છે, સદાકાળ હોય છે ત્યારે આ કોઈવાર હોય છે, એક સમયે હોય છે. ગુણ સદાકાળ હોય છે ત્યારે પર્યાય એકકાળ હોય છે એમ છે. કોઈવાર એટલે એક કાળ. સમજાણું કાંઈ? ‘રાજમલજી’! આ તો બહુ સાદી ભાષામાં છે. આ તો બધી એકડયાની ભાષા છે. એની ખબર ન મળે.

‘આત્મામાં પર્યાય બે પ્રકારે છે.’ એ પર્યાય જે ક્રમે વર્તે, અનુક્રમે ઊપજે, કોઈ કાળે એટલે એક સમય જ હોય. એ પર્યાયના બે પ્રકાર છે. ‘જે નર-નારકાદિ આકારરૂપ...’ નર-નારકાદિ અંદર આકાર, હોં! આ શરીરનો આકાર નહિ. અંદર આત્માના પ્રદેશનો મનુષ્યના દેહને આકારે પોતાથી થયેલો આકાર. એ નર-નારકાદિ આકારરૂપ અને ‘સિદ્ધના આકારરૂપ...’ બે ... લેવી છે ને અહીં? સિદ્ધને પણ આકાર છેલ્લા અસંખ્ય પ્રદેશનો આકાર છે. ‘તેને વ્યંજનપર્યાય કહીએ.’ એને વ્યંજનપર્યાય કહીએ. દ્રવ્યની આકૃતિના પર્યાયને વ્યંજનપર્યાય કહીએ. સમજાણું કાંઈ? ઈ એક પર્યાય.

‘જ્ઞાનાદિ ગુણને પણ સ્વભાવ વા વિભાવરૂપ પરિણમન...’ જ્ઞાનાદિ ગુણમાં પણ સ્વભાવિક

અગુરુલઘુ આદિ અને વિભાવરૂપ વિકાર આદિ, ‘પરિણમન જે છ પ્રકારે હાનિ-વૃદ્ધિરૂપ છે તેને અર્થપર્યાય કહે છે.’ પર્યાયમાં ષટ્ગુણહાનિવૃદ્ધિ થાય પર્યાયમાં, અવસ્થામાં તેને અર્થપર્યાય કહી. પેલી આકારની હતી. આ બીજા બધા અનંતા ગુણોની સ્વભાવ કે વિકારી પરિણમન. છ પ્રકારે હાનિ-વૃદ્ધિ અનંત, અસંખ્ય અને સંખ્ય હાનિવૃદ્ધિ. ‘આ ગુણપર્યાયોથી આત્માની તદાત્મક એકતા છે.’ આ ગુણો ત્રિકાળ રહેનારા અને પર્યાય કોઈવાર અનુક્રમે ઊપજતી, વર્તતી એની સાથે આત્માનું તદાત્મક સ્વરૂપ છે, તદાત્મ્ય રૂપ છે, એકરૂપ છે એનાથી જુદું નથી. લ્યો! કાલે આવ્યું હતું. પર્યાય આ દ્રવ્યથી અભિન્ન છે કે ભિન્ન એ પ્રશ્ન હતો? ‘ફૂલચંદ્રજી’નો. સાંભળ્યો હતો? અભિન્ન છે. અભિન્ન છે તો પર્યાય પરથી થાય તો દ્રવ્ય પણ પરથી થાય. દ્રવ્યથી પર્યાય અભિન્ન છે કે ભિન્ન? કથંચિત્ અભિન્ન. કથંચિત્ અભિન્ન હોય તો પર્યાય પરથી થાય. કથંચિત્ અભિન્ન છે તો દ્રવ્ય પરથી થાય. આહાહા..!

જુઓ! એનાથી ‘તદાત્મક એકતા છે.’ વસ્તુમાં અનંતા સાધારણ ગુણો છે, જે બીજામાં પણ હોય અનંતા સાધારણ ગુણો જે બીજામાં નહિ ને પોતામાં હોય અને પર્યાયો અર્થ, વ્યંજનપર્યાય આદિ એ બધી પર્યાયો અને ગુણ આત્મા સાથે તદ્દરૂપે છે, એકરૂપે છે, એક પ્રદેશે છે, અસંખ્ય પ્રદેશમાં એકરૂપે બધું છે. ‘આ વિશેષણ વડે આત્માનું વિશેષ્ય જાણી શકાય છે.’ લ્યો! આવા ગુણ અને પર્યાયના વિશેષણ વડે વિશેષ્ય એવો જે આત્મા દ્રવ્ય તેને જાણી શકાય છે. કહો! સમજાણું કાંઈ? હવે ચોથા પદની વ્યાખ્યા કરશે...

(શ્રોતા :- પ્રમાણ વચન ગુરુદેવ!)